

Miért éppen Szentesen...

VELKEY GÁBOR

VELKEY Gábor: tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI

KULCSSZAVAK: településföldrajz, társadalomtörténet, szentesi modell, zöldségkertészet

ABSZTRAKT: Szentes tipikus alföldi középváros, amelynek története sem tekinthető a tágabb környezetétől érdemben eltérőnek. A helyiek szerint a város országos ismertségét a vízilabda, a paprika és a Horváth Mihály Gimnázium „dráma” tagozata jelenti. Tanulmányom e három helyi identitást meghatározó elemből a paprikára koncentrálok. A termálvíz és az arra épülő zöldségkertészet jelenléte, nemcsak azért fontos a város életében, mert ahhoz szinte minden helyinek valamilyen köze van, hanem mert erre alapozva beszélhetünk az ún. „szentesi modellről”, ami a hazai agrárgazdaság több évtizede töretlen fejlődést mutató sikertörténete. Rövid tanulmányom e sikertörténet sajátos társadalomtörténeti összetevőit igyekszik megragadni, követve azt a Csatári Bálinttól hallgatóként és kollégaként megtanult, elesett településföldrajzi megközelítést, amelyik az ember, az emberek közösségei és a táj egységében értelmezi a települést, kiemelt hangsúlyt helyezve a társadalomtörténeti elemekre, a helyi közösségek értékrendjére, hagyományaira, annak változásaira, megújulására.

Bevezetés

Szentes országos ismertségét a helyiek szerint a vízilabda, a paprika és a Horváth Mihály Gimnázium dráma tagozatának hármasa adja. E három helyi identitást meghatározó elemből azonban kiemelhető a paprika. A termálvíz és az arra épülő zöldségkertészet jelenléte, nemcsak azért fontos a város életében, mert ahhoz szinte minden helyi lakosnak van valamilyen köze, hanem mert erre alapozva beszélhetünk az ún. „szentesi modellről”, ami a hazai agrárgazdaság egyik széles társadalmi kört érintő, több évtizede töretlen fejlődést mutató sikertörténete. Rövid tanulmányom e sikertörténet sajátos társadalmi összetevőit igyekszik megragadni, feltárni, követve azt a Csatári Bálinttól hallgatóként és kollégaként megtanult, elesett településföldrajzi szemléletet, megközelítést, amelyik az ember, az emberek közösségei és a táj egységében értelmezi a települést, és amely a természeti, társadalmi, gazdasági tényezők mellett kiemelt hangsúlyt helyez a társadalomtörténeti elemekre, a helyi közösségek értékrendjére, hagyományaira, annak változásaira, alakulására, megújulására, és ami így a környezet, a külső hatások, az emberi szellem és a helyi közösség sajátos összhatásaként értelmezhető.

Szentes tipikus középváros, járási székhely, alföldi mezőváros – mint annyi sok hasonló méretű és helyzetű város az Alföldön. A város rövid története sem tekinthető a tágabb környezetétől merőben eltérőnek. Első okleveles említése 1331-hez kötődik, ám az azt követő évszázadokból kevés információ maradt fenn. A XVIII. század elején mintegy 5 ezren lakták és a császári hadak élelmezésének központjaként, tehát mint mezőgazdasági központ vált híressé. A XIX. század első felétől önálló városként, 1848-tól rendezett tanácsú városként működött közel 22 ezer lakossal. Fejlődését érdemben gyorsította igazgatási központi szerepköre, 1878-ban Csongrád megye székhelye lett. Kiepült a közvilágítás, a telefonhálózat, az utcák burkolatot kaptak és a közigazgatási funkcióhoz kapcsolódóan felépültek a belváros arculatát

máig meghatározó épületegyüttesek. A két világháború között érte el a legnagyobb népességszámát (33 ezer fő). Gazdaságát ekkor az agrártermelés és az arra épülő feldolgozóipar jellemezte. 1950-ben elveszítette megyeszékhelyi státuszát és járásszékhelyként működött tovább. A 60-as években a város gazdaságát és funkcióit máig meghatározó ipartelepítések kezdődtek, mivel az akkor megtelepített iparágak a – másutt jellemző tendenciákkal ellentétben – Szentesen nem épültek le a rendszerváltást követően. Az iparosítás mellett a város mezőváros jellege is megmaradt, a korábbi szövetkezetek és állami gazdaságok is átalakultak, tovább működtek. A rendszerváltást követően tehát a város gazdasági szerkezete nem változott meg alapjaiban, tömeges elbocsátásokra is kisebb mértékben került csak sor. A város tudatosan fejlesztette infrastruktúráját, befektetővonzó képességét, közterületeinek megújítását, ami által vonzó településképpel és zöldterületekkel rendelkezik. Nagy hagyományai vannak Szentesen a sportnak és egyéb aktív rekreációs tevékenységeknek, továbbá országosan ismert a város középfokú képzése. Szentes országos ismertségét a helyiek szerint a következő hármas jelenti: vízilabda – paprika – Horváth Mihály Gimnázium, „dráma” tagozat (IVS 2016).

Tanulmányom e három helyi identitást meghatározó elemből a középsőre koncentrálok, ám a másik két elem szorosan összefügg ezzel, hiszen a gazdaságon kívül területeken mutatják meg a vállalkozó, újító szellem jelenlétét. Az agrárgazdaság sokat emlegetett „szentesi modellje” több, egymást erősítő tényező szerencsés kapcsolódásának eredménye. Ezen összetevők máshol is fellelhetők, ám összekapcsolódásuk, egymást erősítő hatásuk más térségekben nem eredményeztek egy megújulásra képes, széles körű együttműködésre alapozott termelési és értékesítési rendszert.

A „szentesi-modell” sikerében a kedvező természeti erőforrások (jó minőségű termőföld, az öntözés széles körű megteremtéséhez majd kiterjesztéséhez rendelkezésre álló felszíni vízfolyások, kedvező adottságú termálvizek a geotermikus energia hasznosítására) és a szintén több fontos részelemből álló társadalmi tényezők egyaránt meghatározó szerepet játszottak. Ez utóbbiak a helyi agrárgazdaság fejlődéstörténetének három, élesen eltérő jellemzőkkel leírható szakasza (az önálló parasztgazdasági rendszer, az államszocializmus kollektivizált mezőgazdasága, a rendszerváltás utáni privatizált agrárgazdasági struktúra) szerint elkülönítve a következőkben foglalhatók össze.

A szabad parasztgazdasági rendszer

A Szentes és környéke agrárgazdaságával foglalkozó elemzések (Barta 1976; Erdei 1971; Papp 1982; Labádi 1995) mindegyike az örökvaltság szerződés megkötését (1836. január 10.) említi az első olyan agrártörténeti eseményként, ami kiemelte és új pályára állította a város gazdaságának fejlődését. A szerződés jelentősége nemcsak abban állt, hogy a jobbágyfelszabadítás előtt bő tíz évvel kialakulhatott a szabad paraszti birtokokon alapuló gazdálkodási rendszer, hanem abban is, hogy mindez széleskörű társadalmi összefogás eredményeként jöhetett létre.

Az országgyűlés (1832-35) előtt lévő reformjavaslatok minden érintett számára előrevetítették a „polgári átalakulás legalapvetőbb feltételének bekövetkezését, a jobbágy bírhatási jogának kimondását és a jobbágyfelszabadítást önkéntes

örökváltság útján”, mely kezdeményezést Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlése is támogatta (Labádi 1995:10). E progresszív kezdeményezéshez csatlakozva indultak el a tárgyalások a városi jegyző vezetésével, végül közel egy éves előkészítés után a földesurak megbízottjai és Szentes birtokos lakói aláírták az örökváltsági és legelőelkülönítési szerződést. A megváltás összege 25 évi földesúri szolgáltatás teljes összege volt, amit két részletben, az aláíraskor és az adott év végéig vállalt teljesíteni a közösség. A pénz kölcsönök útján történő előteremtése azonban lehetetlennek bizonyult, ezért 1837 tavaszán módosították a szerződés fizetési feltételeit, aminek értelmében a váltságösszeget 20 év alatt kellett törleszteni 5%-os kamattal. A szerződés létrejött, illetve a módosítás értelmében aláírt közös, hosszú távú felelősségvállalás, egymásrautaltság lényegében egységbe kovácsolta a várost, és széles körben elfogadottá tette az összefogáson, együttműködésen alapuló közösségi, társadalmi gyakorlatot.

Az új gazdálkodási rend – különösen az örökváltság pénzbeli terheinek teljesítése után – hatalmas energiákat szabadított fel. A kisebb számú birtokos gazdák teljes erejükkel birtokuk fellendítésén fáradoztak, amihez nélkülözhetetlen erőforrást jelentettek a robot alól felszabaduló, munkaerejükkel szabadon rendelkező nagyszámú zsellérek. Ebben az időszakban fejlődött ki Szentesen is a kor mezőgazdasági és társadalmi változásaival összhangban a sajátos alföldi tanyasi gazdálkodási rend (Erdei 1942). Gyorsuló ütemben nőtt a külterületi népesség és átalakult a területhasználat. A század második felében a külterületen élők aránya néhány százalékról harmincra növekedett, a megművelt terület aránya 85%-ról 95 %-ra nőtt. Ezen belül a szántóföldi művelés jelentősége több mint 30%-kal, 70% fölé emelkedett (Balogh 1965). Ebben az időszakban két szorosan Szenteshez kapcsolódó esemény emelhető ki:

- 1847-ben negyedikként az ország települései közül Szentes is elnyerte az országos vásártartási jogot, ami egyértelműen a fejlettebb árutermelő gazdálkodásra hívja fel a figyelmet (Botkó 2009).
- A társadalmi összefogás fontos példajaként 1854-56 között Szentes határában a törvényi szabályozást megelőzve a város négy tanyasi iskolát épített, melyekben az induláskor egyenként 34-47 tanuló kezdte meg tanulmányait (Labádi 2011).

A szentesi zöldségkultúra kifejlődése szintén ehhez az időszakhoz köthető, mégpedig konkrétan a bolgárkertészek megtelepedéséhez. Ezt megelőzően az Alföldön jellemző gyakorlatot követve a szőlő és gyümölcskertekben nagyrészt önellátásra vagy a helyi piacra termeltek zöldségfélét Szentesen is. 1875 után kerültek a településre az első bolgárkertészek, akik a jó minőségű termőföld és az öntözési lehetőségek miatt a zöldségtermesztés sikeres új árutermelő modelljét honosították meg. A kisbirtokos struktúra és a növekvő népesség az intenzívebb területhasználat kényszerét érvényesítve, a szántóföldi zöldségtermesztés egyre szélesebb körben történő elterjedését eredményezte. Más településekkel ellentétben a bolgárkertészek itt tehát nem zárt közösséget alkottak, hanem a termelési kultúra terjedése és az azzal párhuzamosan zajló társadalmi keveredés az egész szentesi zöldségtermelést lényegében bolgárkertészet jellegűvé alakította át (Erdei 1971). E folyamattal párhuzamosan fokozatosan bővült az öntözött területek aránya is. A kezdetben

sajátos termelőközösségekben tevékenykedő bolgárkertészek termelési kultúrája, gyakorlata tehát széles körben elfogadottá vált, az egyéni-családi zöldségkertek folyamatos technikai, technológiai fejlődést mutattak, a termékpaletta szűkült, a termelés specializálódott, az árutermelő jelleg erősödött. Az 1940-es években mintegy hétszáz család foglalkozott Szentesen árutermelő zöldségkertészettel.

Az államszocializmus kollektivizált mezőgazdasága

Az államszocializmus kollektivizált mezőgazdaságában a szentesi szövetkezetek – szinte kezdettől fogva – a hasonló adottságú szervezetekhez képest kiemelkedő eredményeket produkáltak. Ebben a korabeli elemzések alapján három szövetkezetnek volt kiemelkedő szerepe. E három szövetkezet eltérő modellt, stratégiát követett, ám figyelve egymás eredményeire, újításaira, folyamatos fejlődést mutattak.

Az Árpád szövetkezet országosan is kiemelkedő zöldségtermelési eredményeit az elemzések három tényezővel magyarázták. Ezek közül az első kettőt, a vezetés felkészültségét, valamint a helyi adottságokhoz, a tagok termelési tapasztalataihoz igazodó termékszerkezetet és termelési technológiák kiválasztását, a kiemelkedő eredményekhez szükséges általános feltételként tekinthetjük. A harmadik tényezőt, a közös gazdaság üzemi megszervezését, azonban az Árpád szövetkezet helyi (szervezeti) innovációjaként értelmezhetjük. Ennek lényegét a munkaszervezésben és a jövedelemrészesezés rendszerében alkalmazott speciális eljárásokban, valamint azok kombinálásában határozhatjuk meg, amelyek a kollektív munkát és a tagok egyéni érdekeltségét egyaránt szolgálták (Erdei 1971).

A szentesi zöldségkertészek első próbálkozásként – élve az adódó lehetőségekkel – szakszövetkezetet alapítottak (Szentes és Vidéke Zöldség- és Gyümölcs Termelő és Értékesítő Szakszövetkezetet 1957-ben), majd csatlakoztak az Árpád szövetkezethez (Árpád Zöldségtermelő Szövetkezet 1960), így a termelőszövetkezet a kiskertészek nagyüzemben való egyesítésének kérdésében döntéskényszerbe került. Hosszú előkészítés után – szakítva az akkor jellemző gyakorlattal – úgy döntöttek, hogy zöldségkertész tagjaik kertjeit meghagyják családi művelésben, méghozzá akkora területen, amekkorát vállalnak, ám immár a szövetkezet keretei között és elszámolási rendszere szerint. Az elszámolási rendszer teremtette meg a teljes közösség és az egyén érdekeinek érvényesülésének lehetőségét, méghozzá azok kölcsönös elismerése mellett. Ennek értelmében pontosan meghatározták, hogy a közös gazdaság milyen termelési, szállítási és értékesítési szolgáltatásokat ad a tagok családi műveléséhez. A jövedelmeket pedig a feles elosztás alapelvét követve, ám a centrum körüli mozgó differenciált részesezésben határozták meg. Ez alacsonyabb bevétel esetén védte a veszteségtől a közös gazdaságot, magasabb bevétel esetén viszont nagyobb arányban honorálta az egyéni teljesítményeket (Erdei 1971).

Néhány éven belül a családi kertészetekkel közel azonos nagyságú területen, önkéntesek jelentkezés alapján létrehoztak egy nagyüzemi zöldségkertészetet is. Mindkét modell esetében biztosították a továbblépés lehetőségét, bővíthették a használt területek nagyságát, kiépítették a szükséges öntözőberendezéseket, segítették a technológia fejlődését. A két eltérő logikájú munkaszervezés párhuzamos

megtartása és fejlesztése, továbbá a közöttük kialakult versenyhelyzet ösztönzőleg hatott mindkét tevékenységre. A termelékenység a nagyüzemi modell esetében egy idő után érdemben meghaladta a családi munkaszervezésben folyó termelést, ami eltérő pályára állította a két modell szerint működő gazdasági egységeket. A nagyüzemi modell a technológia fejlesztésében, a hajtatótermelés meghonosításában, a nagy területű üvegházi művelésben vált egyre hatékonyabbá, a családi alapú termelés-szervezés pedig a vállalkozói készségek, a felelősségvállalás, az elszámolás és a mindezt átfogni képes családi gazdasági modell elterjedésében vált irányadóvá. A két modell párhuzamos működtetése megteremtette a sikeres új kezdeményezések kölcsönös átvételének lehetőségét, ami a további fejlődés fontos erőforrásává vált.

A Termál Tsz az újítások, innovációk terén járt élen, konkrétan a geotermikus energia üvegházi és fóliás felhasználásának elindításában és elterjesztésében, továbbá a nagyüzemi virágkertészet meghonosításában, a holland minta sikeres hazai adaptációjában. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik a szentesi Zöldségkertészeti Kutató Állomás 1954-es létrehozása és a szentesi termelők széleskörű agrárfelsőoktatási kapcsolatrendszerének (Kertészeti Egyetem) kialakulása is.

A legkorábban alakult (1949) Felszabadulás Tsz történelmi jelentőségét többek között „a Liska-féle szentesi szocialista vállalkozási kísérlet” adja. 1980-as bevezetésekor – egyúttal megmutatva a helyi gazdasági, politikai elit nyitottságát, újítási hajlamát és érdekérvényesítési képességét – a közösségi tulajdon megtartása mellett a versenyhelyzet megteremtésével kísérlete meg a vállalkozói szemléletet erősíteni, méghozzá úgy, hogy egyúttal a közösség bevételét (hasznát) is növelje.

Összefoglalva tehát, az államszocialista időszak szentesi sikerei négy tényezőre támaszkodtak:

- a zöldségtermelési, kertészeti hagyományokra,
- az Árpád és a Felszabadulás szövetkezetek közösségi és tagi érdekeltséget is szem előtt tartó rugalmas munkaszervezési modelljére, valamint az erre épülő termelési tapasztalatokra,
- a technológiai fejlődést nagyban segítő kutató háttérre és felsőoktatási kapcsolatokra,
- továbbá – időben haladva utolsóként – a hatékony termelést nagyban elősegítő geotermikus energián alapuló üvegházi és fóliás termelés széles körű elterjedésére (az 1960-as évek végétől), illetve az alkalmazott technológia folyamatos fejlesztésére.

E négy tényezőn alapuló modell mintaként szolgált a szegvári, Mindszenti, Fábiánsebestyeni szövetkezetek és gazdálkodók számára is, amit az Árpád Szövetkezet gesztorságában, a szentesi szövetkezetek tagsága mellett 1975-ben létrehozott Korai Zöldségtermesztési Rendszer (KZR) még tovább erősített. A KZR ugyanis nemcsak a korai zöldségek kereskedelmét, hanem a termelést és az ahhoz szükséges inputanyag beszerzést is integrálta, egyúttal szaktanácsadást is nyújtva a résztvevőknek.

A rendszerváltás utáni privatizált agrárgazdasági struktúra

A szentesi-modell működőképességét és erejét mutatja, hogy a rendszerváltást követő mélyreható agrárgazdasági változások, melyek a tulajdonviszonyokat, a korábbi termelési-értékesítési rendszereket, kül- és belpiaci kapcsolatokat, foglalkoztatási lehetőségeket egyszerre és radikálisan alakították át, a helyi termelési rendszereket lényegében változatlan formában hagyták meg. Az országosan rövid idő alatt széttzilárdott agrárstruktúrát eredményező változások ellenére az Árpád Szövetkezet nem omlott össze, nem esett darabjaira, hanem gazdasági társasági formában (részvénytársasági), a korábban létrehozott KZR fenntartásával, kiegyensúlyozottan működött tovább.

A piaci feltételrendszer radikális átalakulása új értékesítési stratégiát követelt. A csupán átmenetileg megoldást jelentő közvetlen piaci és nagybani piacokon történő értékesítést, egyre inkább a külpiacokra törekvő stratégia jövőképe váltotta fel, ami a nemzetközi versenyképesség erősítését, folyamatos technológiai fejlesztést, később pedig a multinacionális kereskedelmi hálózatok gyorsuló térnyerésével, egyre növekvő áruárlapot, szállítási fegyelmet, garantált minőséget és versenyképes árakat kívánt. Ennek érdekében hozták létre 2002-ben a korábban sikeres integrációt jelentő KZR logikáját átültetve a Délkertész TЭСZ-t, amely azóta is szervezeti keretet biztosít a szentesi zöldségtermesztési modell piacképes, továbbra is a kis és nagy termelők együttműködésén alapuló továbbéléséhez.

A tanulmányt megalapozó kutatás a RELOCAL projekt keretében készült.

Irodalom

- Barta L. (1976): *Szentesi öröknáltság*. Csongrád megyei könyvtári füzetek, Szeged
- Balogh I (1965): Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: Szabó I. (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 429-479.
- Botkó S. (2009): *A magyar tanyarendszer aktuális problémái, különös tekintettel a szentesi tanyavilágra*. Egyetemi szakdolgozat (kézirat), Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1976 (hasonmás kiadás)
- Erdei F. (1971): *Város és vidéke*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1977 (hasonmás kiadás)
- IVS (2016): *Szentes város integrált településfejlesztési stratégiájának megalapozó vizsgálata*.
http://www.szentes.hu/wp-content/uploads/2016/04/ITS_DA_Szentes_Megalapozo_Vizsgalat_vegleges_2016.pdf
- Siklaky I. (szerk.) (1985): *Koncepció és kritika*. Gyorsuló idő sorozat, Budapest, Magvető Kiadó
- Papp I. (1982): *A parasztember élete Szentes tanyavilágában*. Szentes Városi Tanács VB Művelődési Osztály
- Labádi L. (1995): *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849-1918*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXII.)
- Labádi L. (2011): *A külterületi iskolahálózat kialakulása – Az elemi népiskolák története Szentesen*.
(<http://www.szentesinfo.hu/szentesielet/2011/37>)